

BELLE TEN

Cilt : XVII

Temmuz 1953

Sayı : 67

BAZI ANADOLU VE MEZOPOTAMYA KAYA TASVİRLERİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Prof. Dr. KURT BİTTEL

DEMİRKAPI

Felix von Luschan, Zeitschrift für Ethnologie 54, 1922, s. 181 vd.da birtakım kaya tasvirleri yayınlamıştır; bunlar, birinci Cihan Savaşı sırasında Musul-Nisibin yolu üzerinde Demirkapı'da Bay Plueschke adlı bir zat tarafından bulunmuş imiş.¹ Bu petroglif'lerin pek çoğunu v. Luschan gayet eski olarak kabul etti ve bunların "hitit öncesi" (yani M. Ö. 3 üncü veya 4 üncü binyıldan önce) olduğunu açıkladı. İki yıl sonra, Valentin Müller bu noktai nazarı redetti; o, petroglif'lerin "hitit" kültür çevresine ait olduğunu meydana çıkarmış bulunduğuna" inanıyordu.² Önasya arkeolojisinin bundan otuz yıl önceki hali gözönünde bulundurulursa, bu tefsiri hayret uyandırıcı bulmamak gerekir. Müller'in hitit olduklarından emin olduğumuz anıtlarla bu eserler arasında bulduğu azıcık benzerlikleri bugün, petroglif'lerin yaşı için esaslı bürhanlar saymaya

¹ Demir-Kapu, er Râdd'da birleşen ve soldan Çağcağ'ya akan bir çok sular dan biri olan Sêl el Khunezir vadisindedir; Kiepert, pafta D VI, Nsêbin (2 inci baskı 1914). Musul'a giden demiryolu hattı, az mesafede, güneydedir. Eski kervan yolları için C. Ritter, Erdkunde, cd. VIII, 2 inci fasıl II inci kısım üçüncü kitap (Berlin 1844) s. 428.

² Zeitschrift für Ethnologie 56, 1924, s. 176 ff (s. 179: zikrolunan cümle).

imkân yoktur; hattâ kendisi dahi bugün bunu yapamazdı. Bunun içindir ki Demirkapı tasvirleri, bundan sonra, eski Önasya sanatı üzerindeki mütalâalarda hemen hemen hiç ele alınmamıştır. Sebebi, yalnız, bunların alışılmış mânada sanat eseri sayılan eserler sırasının dışında bulunması değil, bir de haklarında kesin bir işaretle bulunmaktan çekinilmiş olmasıdır. Şimdi H. Th. Bossert, *Alt-Syrien* (Tübingen 1951) adlı kitabında, kaya tasvirlerini çok eski saymış ve onları belirli bir kültür devresi içine —cilâli taş çağına— (bu eser, s. 46, şek. 687-697) sokmuş olmak bakımından v. Luschan'ın fikrine geri dönmüştür. Herhalde kitabın maksat ve gayesi, bu tarihlemenin etraflı surette temellendirilmesini mümkün kılmaması olacaktır. Atlılar tasvirleri (*Alt-Syrien* 208, No. 696) yahut kervan teşkil etmiş develer tasvirleri (*Zeitschrift für Ethnologie* 54, 1922, 188 şek. 45)³ ile de bu tarihleme herhalde kolay kolay yapılamaz. Müller, atlı tasvirlerine ayrıca önem vermekle (yuk. es. 177 vd.) ve bunlardan, petroglif'lerin 2 nci binyıldan önce tasavvur edilemeyeceği sonucunu çıkarmakla muhakkak doğru yolda bulunuyordu. Fakat bu aşağı sınır (terminus post quem) da birçok imkânları açık bırakmaktadır. Zira Demirkapı tasvirlerinde, kıyafet, silâh, hayvanlar gibi, ancak belirli bir devreyi karakterlendiren, bunun için de tarihlemelerde zaruri olan teferruat hiç yoktur. Öte yandan, tamamen acemi ellerden çıkmış olup hiçbir kanuniyete bağlı bulunmayan bu gibi kaba tasvirler, yüksek anlamdaki sanatın herhangi bir gelişme safhası içine yerleştirilemiyor. Plueschke'nin gördüğünü sandığı (v. Luschan, yuk. es. 191) basitten mükemmele doğru geçiş safhası, burada tahakkuk etmiyor; daha ziyade, her şey aynı ilkel tasavvurlara dayanmaktadır, ve farklılıklar tamamen tesadüfidir; bununla beraber, teker teker tasvirler arasında büyük yaş farklarının bulunması da tabii mümkündür. Üstelik Demirkapı kayaları üzerinde buldukları halleri ile, İlkçağa ait oldukları bile söylenemez. Kendi başına duran ve zaman içinde tesbit edilebilenle bağlanamayan sanat dışı kaya tasvirlerinde çok kere olduğu gibi, bu eserlerin, bulunduğu yerde mütalâaları, bu hususta bir kararı mümkün kılmamaktadır.

³ Krş. R. Walz, *Zum Problem des Zeitpunktes der Domestikation der altweltlichen Cameliden* (*Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 101, 1951, S. 29 vd.) burada - haklı olarak - Demirkapı nazarı itibara alınmamıştır.

Önasya'nın batı tarafına ait benzer hattâ yakın tasvirler biliyoruz.⁴ Suriye'de Roma sınırına ait Nemâra karakolunun⁵ kapı kenarlarında Demirkapı'dakilere yakın iki atlı tasviri vardır. Bunların altında yunan harfleri ile bir er yahut subayın adı bulunmaktadır: Flavios Hadrianos. Cebel Tenf'te, safâî yazıtlarla tarihlenmiş,⁶ çok benzer atlı tasvirleri bulunmaktadır. Burada, birçok başka misaller arasından zikrettiğim bu misallerden Demirkapı tasvirlerinin tarihlenmesi bakımından hiçbir şey elde edilmiş olmuyor. Zira her ikisi —yani N mâra ile Cebel Tenf— zaman bakımından, zamansız bir sanatın içinden tesadüfen kesip çıkarılmış, gayet dar birer parçadır. Bu zaman fasılasının yukarıya doğru ne kadar genişletileceğini başka bir misal göstermektedir : Demirkapı ile k sin benzerlikler, çok daha batıda, Kütahya ilinde Çavdarhisar'da y rinde incelemek fırsatını bulduğum eserlerde vardır. Burada da tasvirler, tıpkı Demirkapı'da olduğu gibi, sivri bir âletle, birçok vuruşlarla taşın derinliğine kazılmış, böylece taşın kısırtı ortadan kalkmış, bu suretle de keskin sınırları olmayan, çok sathî bir alçak kabartma elde edilmiştir. Basit te olsa mahkûk tasvire hiçbir tarafta raslamadım. Bu teknik noktanın dışında, Demirkapı'ya uygunluk başka noktalarda da apaçık vardır. Yalnız, büyüklük orantıları aynı değildir; tasvir edilen konuda da geniş ölçüde benzerlik vardır; konular, her iki tarafta şunlardır: mızraklı atlı, ok atan nişancı, dağ keçisi, kolları kalkık insan tasviri; hattâ Zeitschrift für Ethnologie 54, 1922, s. 187, şek. 31'de görülen Demirkapı'ya ait nevi şahsına münhasır tasvirler, Çavdarhisar'da da vardır. Onun için, her iki yerde yalnız aynı teknik şartlara değil, fakat muhteva bakımından aynı ön-şartlara tâbi resimler bulunduğu hiç şüphe kalmamaktadır (res. 1).

Yaş meselesinde Çavdarhisar bir müşkül arzmemektedir. Zira tasvirler, burada, bir kaya üzerinde değil, Phrygia Epiktetos'da Ai-

⁴ E. Pittard'ın, kısmen muahhar eski taş devrine ait (Archives Suisses d'Anthropologie générale 8, 1939, s. 188, Alt-Syrien 207 No. 686) Kommagene'de Nemrud dağının güney-batısında Adıyaman tasvirlerini nazarı itibara alamıyorum, zira bana haklarında pürüzsüz bir hüküm vermeye, eldeki resimler kifayetsiz görünüyor. Bu hususta daha iyi reproduksiyonları ve bilhassa daha tafsilâtlı bir sözlü tasviri beklemek gerekiyor.

⁵ A. Poidebard, La trace de Rome dans le désert de Syrie (Paris 1934) Pl. LII b (metin s. 62).

⁶ Poidebard, yuk. es. Pl. XCVIII a/6 (metin s. 126).

zanoi'deki Zevs tapınağının cella'sı (şek. 1) nin kuzey dış duvarı ile kuzey ante'sinin iç tarafında bulunmaktadır. Satırlar tasvirlerle adeta işba halinde dolmuştur; hattâ ante'de o derece yukarılara kadar gitmektedir ki, zeminden itibaren pronaos'u çok aşmaktadır. Ayrıca da bazı tasvirler, cella duvarının doğu nihayetinde Hadrian zamanından kalma yunanca bir yazıtın içine konmuş ve yazıtın harfleri bu yüzden tahrip olunmuştur. Demek ki Çavdarhisar tasvirleri yenidir; kayserlik zamanından kalma tapınaktan daha yeni, hattâ, tapınağın sonradan çevrilmiş olduğu hıristiyan kilisesinden de daha yenidir; zira son devirde de bu gibi tasvirlere yer yoktu. O halde, bunların kime mal edilmesi lâzım geldiği hususunda karar vermek kolaylaşmıştır : Ankara ve Eskişehir çevrelerinden maada daha sonraları, yani 13 üncü yüzyılda Kütahya çevresine yerleşmiş ⁷ ve eski Aizanoi'ye kendi adını — Çavdarhisar adını — vermiş olan Çavdarlılar soyuna! hattâ Çavdar'lar, M. Schede'nin tahminine göre, ⁸ tapınak çevresinin, bir müstahkem kale haline getirmiş oldukları eski propylon'unda çok daha sonra yapılmış olan resimleri de meydana getirmiş olacaktırlar.

Demek oluyor ki, Demirkapı petroglif'lerinde, kuzey Mezopotamya göçmenlerinin cilâli taş devrine giren eserlerini görmek yanlışdır. Burada bahis konusu tasvirler, çok daha yenidir. Hattâ menşelerini, bu suyu bol havalide az veya çok zaman kalmış olup, Çavdar'ların bulunduğu zihni şartların eşi şartlar altında basit tasvir ve damgalarını kayalara tesbit etmiş olacak olan arap yahut türk aşiretlerine kısmen borçlu olmaları da hiç imkânsız değildir. O halde, Demirkapı petroglif'leri, arkeologun değil, etnografin uzmanlık alanına girmektedir.

BOZKIR

Konya etrafında geniş çevrede eski anıtların meydana çıkarılmasında büyük hizmetleri dokunan rahmetli Gaffar Totaysalır ⁹ 1937'de, pek yayılmamış bir yazısında (Konya'da eski eserler ara-

⁷ Krş. M. Fuad Köprülü, *Les origines de l'Empire Ottoman* (Paris 1935) s. 53. Çavdar'larla ilk Osmanlılar arasındaki ihtilâflar: J. V. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches I* (Pest 1827) s. 74.

⁸ M. Schede, *Ayzanoi Kılavuzu* (Ankara 1935) s. 5.

⁹ Bunun hakkında, krş. H. V. Morton, *In the steps of St. Paul* (London, 5 inci baskı 1949) s. 194 vd.

malarından, 3, 1973, s. 47 vd.) Bozkır ilçesinin yukarı Göksu vadisinde Yelbeği köyüne aşağı yukarı bir saat mesafede, kayalar üzerinde vahşi teke kabartmaları, bunların yanında bir de bir atlı kabartması bulunduğunu bildirmektedir. Maalesef reproduksiyonu açık olmamış bir fotoğraf, tekeleri oldukça sık bir sıra olarak sağa doğru hareket halinde göstermektedir.¹⁰ O zamandanberi bu tasvirler, tarihten önceye ait olmasa dahi, yine de çok eski olduklarından şüphe edilmeyen Anadolu tasvirlerinden sayılagelmiştir. Ben 1940'da meseleyi açık bıraktım, fakat ilkçağdan sonraya tarihlenmelerini muhtemel saymadım.¹¹ H. Th. Bossert de, anıtın otopsisinden önce kesin bir tarihlemeyi kaçındı, sadece, "şimdilik M. Ö. birinci yüzyıla ait" saydığını söyledi (Alt-Anatolien, metin s. 86).

Totaysalgır'ın sarahat vermeden bütüne dair verdiği resim parçası ve yaptığı kifayetsiz tasvirden aldanarak hiç birimiz farkında olmadık ki, burada yeni bir buluntu değil, tanınmış bir anıt bahis konusudur. Yelbeyi sakinleri, 1 haziran 1952'de meslekdaşlarını Arif Müfit Mansel, K. Erdmann, P. Verzone, Halet Çambel, Afif Erzen, Jale İnan ile beni, birkaç öğrenci ile birlikte, yüksek bir sekide bulunan köylerinden yukarı Kalykadnos (Göksu)'nun "cañon"a benzer derin uçurum vadisine götürdükleri ve bir kaya blokunun vadi tarafına düşen cephesindeki tasvirleri gösterdikleri vakit mesele hemen anlaşıldı: Totaysalgır'ın buluntusu, Sterret'in hemen hemen 70 yıl önce bulmuş olduğu Akyapı yahut Akkale kaya mezarınının¹² aynıdır; burası Kiepert haritasında ilk zikredilen ad ile gösterilmektedir.¹³ Sterret'in maalesef resimle desteklenmemiş olan (resim olsaydı düşülmüş olan hata çoktan meydana çıkardı) tasviri o kadar iyidir ki, onun tamamlamak için birşey ilâvesine hemen hemen hiç ihtiyaç yoktur. Kaya bloku, vadi tarafında çerçeveli kapısı olan dört köşeli bir mezar hücreliğini ihtiva etmektedir, bunun üzerinde, ufkî bir pervaz üzerinde, kapının kine benzer kenarlı iki sahte pencere görülmektedir. Cephenin bütün

¹⁰ Resim tekrar çıkmıştır: Bossert, Alt-Anatolien 293, No. 1116.

¹¹ Archaeologischer Anzeiger 1940, 559. Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens (Tübingen, 2 inci baskı 1950), s. 15 te, eski taş çağına atfetmeye karşı itiraz ettim.

¹² J. R. Sitlington Sterret, The Wolfe Expedition to Asia Minor (Papers of the American School of Classical Studies at Athens III 1884-85) s. 44 vd.

¹³ Kiepert, pafta D III : Ermenek: Ak Iapy.

sathları kabartmalarla kaplıdır: ekserisi vahşi teke yahut dağ keçisi sürüleri; bunların arasında da bazı hallerde av köpekleri görülmektedir.¹⁴ İki pencere arasında bir okçu tasvir edilmiştir; okçu okunu kendisine doğru dönük bir dağ keçisine yöneltmiştir; avcının köpeği, bu ikisi arasında, sağa yani hayvana doğru koşmak durumundadır. Kapının solunda ve kapıdan düz ve kabartmasız bir kaya sathıyla ayrılmış olarak, tabanı 1,57 metre uzunluğunda dört köşeli bir tasvir alanı içinde bir atlı sağa sıçrama halinde tasvir edilmiştir; batırılmaya hazır mızrağı, zırhı, yelle kabaran mantosu vardır; atının başı açıktır; zengin koşumlu at, sağda zemin üzerinde, ölmüş yahut zincire vurulmuş düşmanlar arasındadır. Sol aşağıda dağ keçileri bu tasvir alanının içine girmektedir. Aynı neviden hayvanlar, bu kadar sık olmamak üzere, kaya blokunun munsaba doğru bakan ve mezarın cephesi ile tam bir dikaçı teşkil etmeyen cephesinde görülmektedir. Burada da, büyük değirmi kurslar görülmektedir ki, bunları herhalde kalkan olarak tefsir etmek gerekir. Fakat kayanın bu cephesi oldukça yükseklerle kadar molozla kaplıdır; teferruatı iyice görmek için bu molozu uzaklaştırmak lâzım gelirdi (resim. 2).

Burada pek eski ilkçağ kaya tasvirleri bahis konusu olmadığı gibi, hele mağara resimleri hiç bahis konusu değildir. Burası kayserler devrinin Isaur ricalinden birinin kaya mezarıdır; bu adam, mezarının ön cephesine ve sağ tarafına Isaur'ların —genus hominum vagum et rapinis suetum magis quam agrorum cultibus'un—¹⁵ daima başlıca merakı olan iki şeyi: savaş ile avı, tasvir ettirmiştir. Isaura Vetus'tan kuş bakışı ancak 8 kilometre mesafede bulunan Yelbeyi "kaya tasvirleri"¹⁶ prehistorya'nın değil klâsik arkeologun

¹⁴ Meselâ sağ pencerenin sağında (bir de kapının altında yan solda).

¹⁵ Sallust, Hist. II 85 Maur. (bu parçanın Isaur'lara dair olması çok muhtemeldir).

¹⁶ Kaya mezarından kaynağa doğru ve aşağı yukarı 300 metre uzakta, vadi daralmakta ve yolsuz bir kaya geçidi haline girmektedir ki, burası ancak suya yer bırakmaktadır. Kaya cidarlar her iki tarafta "cañon"larda olduğu gibi, birkaç yüz metre yüksekliğe erişmektedir. Suyun sağ tarafındaki yani Akyapı'nın bulunduğu taraftaki cidar, orada Kaleönü adını taşımaktadır. Bunda, bittabi gayri muntazam, üçer dörder katlı niş'ler ve mağaralar vardır, bazılarında duvar kenarları yahut bunların dışarı doğru bakiyeleri görülür. Üstüvane çatılı çok küçük bir kilisenin kalıntılarını gördüğümüzü sanıyoruz. Kaya duvarlarda birtakım delikler de kalmıştır ki, bunlar, türlü katları birbirine bağlayan ahşap galerilerin tahta kiriş-

uzmanlık alanına girer, bu sonuncular, belki anıtın ilişik fotoğrafını memnunlukla karşılayacaklardır. (şek. 2).

lerini tutmaya yararlardı. Demek baş döndürücü bir yükseklikte tipik bir mağâ köyü! —Duvarların hepsi, kaba bir şekilde moloz taşlarından yapılmış ve kısmen kireç sıva ile harçlanmıştı. Burada Bizans keramik kırıkları bulunmaktadır. Bununla beraber, vadi tabanının aşağı yukarı 30-40 metre yukarısında bir kaya damının altında elle yapılmış gayet ilkel keramik bulduk, bunlar arasında aynı teknikte yapılmış kırmızı band boyalı bir parça vardı. Bu parçalar, prehistoriktir, boyalı parçalar da Isauria'da sık sık raslanan ve bu ülke için tipik olan, bilhassa Isaura Vetus'da yığın halinde bulunan, fakat üzerinde şimdiye kadar durulmamış olan siyah band bezek boyalı kırmızı hellenistik ve imparatorluk devri keramiğinden ayırılır. Yakında başka yerde bu nokta üzerinde durabileceğimi ümit ediyorum.